

زن در ادبیات عارفانه‌ی فارسی
«زن در اندیشه‌ی عرفانی حافظ شیرازی»

عزت‌لذات جمی، الهه علیخانی

جامعه‌شناسان

سیرشناسه: ملاابراهیمی، عزت، ۱۳۴۲-
عنوان و نام پدیدآور: زن در ادبیات عارفانه‌ی فارسی: زن در اندیشه‌ی عرفانی حافظ شیرازی
تألیف: عزت ملاابراهیمی، الهه علیخانی

مشخصات نشر: جامعه‌شناسان
مشخصات ظاهری: ۳۲۴ ص.
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۲۳-۳۲۶-۴

وضعیت فهرست نویسی: فیا
بازداشت: واژه‌نامه
بازداشت: کتاب‌نامه ۳۱۴-۳۰۷ و همچنین به صورت زیرنویس
بازداشت: تمایه
عناوین دیگر: زن در اندیشه‌ی عرفانی حافظ شیرازی
رُصُوع: حافظ، شمس‌الدین محمد، -۷۹۲ ق -- عرفان
موضوع: زنان در ادبیات
رُصُوع: ادبیات فارسی -- تاریخ و نقد
موضوع: شعر عرفانی -- تاریخ و نقد
موضوع: شعر فارسی -- تاریخ و نقد

شناسه افزوده: الهه علیخانی، ۱۳۶۱-
رده بندی کنگره: ۱۳۶۱/۷/ع/۷ PIR
رده بندی دیویی: ۱۳۶۱/۷/ع/۷
شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۳۳۳۳

جامعه‌شناسان

زن در ادبیات عارفانه‌ی فارسی: زن در اندیشه‌ی عرفانی حافظ شیرازی
عزت ملاابراهیمی، الهه علیخانی

چاپ اول: ۱۳۹۵ تهران/ تعداد ۲۰۰ نسخه
قیمت: ۲۶۰۰۰ تومان/ چاپ دیجیتال: نگیں
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۲۳-۳۲۶-۴
همه حقوق چاپ نشر برای ناشر محفوظ است.

حروفچینی، نمونه‌خوانی و صفحه‌آرایی: جامعه‌شناسان
ویراستاری: گروه ویراستاری انتشارات جامعه‌شناسان

فروشگاه و نمایشگاه مرکزی:
تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب اصلی
دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده، پلاک ۲۱۷
فروشگاه جامعه‌شناسان
تلفن: ۶۶۹۵۹۶۸۰، ۶۶۰۰۰۵۱، ۸۱
تلفن دفتر نشر: ۶۶۹۶۹۶۲۰

این اثر، مشمول قانون حمایت مولفان و مصنفان و هنرمندان مصوب
۱۳۴۸ است، هر کس تمام یا قسمتی از این اثر را بدون اجازه مولف
(ناشر) نشر یا پخش یا عرضه کند مورد پیگرد قانونی قرار خواهد گرفت.

فهرست

۱۱.....	پیشگفتار
۱۳.....	مقدمه
۱۹.....	فصل اول: کلیات
۱۹.....	بخش اول: آشنایی با عرفان اسلامی
۲۰.....	بخش دوم: آشنایی با ادبیات عرفانی
۲۲.....	بخش سوم: حافظ‌شناسی
۲۴.....	الف) خانه حافظ
۲۵.....	ب) زمزمه، فریاد، غم
۳۱.....	ج) اندیشه‌های فلسفی و اسلامی حافظ
۳۴.....	د) اندیشه‌های دینی و اعتقادات حافظ
۳۹.....	ه) آشنایی با سبک شعری و زبان حافظ
۴۳.....	بخش چهارم: آشنایی با عرفان حاد و شریازی
۴۷.....	فصل دوم: جایگاه زن در شعر فارسی
۴۷.....	بخش اول: جایگاه زن در اشعار شعرای پیشین
۴۷.....	الف) سیمای زن در شاهنامه فردوسی
۴۹.....	ب) سیمای زن در حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه سنایی
۵۹.....	ج) سیمای زن در مخزن الاسرار نظامی
۶۱.....	د) سیمای زن در بوستان سعدی
۶۶.....	ه) سیمای زن در مثنوی معنوی مولانا
۷۰.....	بخش دوم: جایگاه زن در اشعار شعرای امروز
۷۰.....	الف) نگاهی گذرا به موقعیت اجتماعی، فرهنگی و ادبی زن در نهضت مشروطه
۷۲.....	ب) نگرش به زن در شعر معاصر

فصل سوم: جایگاه زن در عرفان اسلامی	۷۹
بخش اول: زن در عرفان	۷۹
بخش دوم: نمونه‌هایی از زنان عارف	۱۳
۱. رباعه شامیه	۸۴
۲. رباعه بصریه عدویه	۸۶
۳. رباعه دختر اسماعیل	۸۹
بخش سوم: زن در نگاه برخی عارفان	۹۰
الف، زن از نگاه ابن عربی	۹۰
ب، زن از نگاه مولانا	۹۲
بخش چهارم: جایگاه زن در ادبیات عرفانی	۹۳
فصل چهارم: شاخه نبات چه فظ کیست؟	۱۰۱
بخش اول: زن در غزلیات عارفانی حافظ	۱۰۱
الف) فهرست شرح عرفانی غزلیات	۱۰۱
ب) شرح عرفانی غزلیات	۱۰۴
ج: تجزیه و تحلیل غزلیات	۲۹۶
بخش دوم: شاخه نبات حافظ، معشوق زمینی یا شادمانه آسمانی	۳۰۰
فهرست منابع و مآخذ	۳۰۷
یادآوری	۳۰۷
کتاب‌ها	۳۰۷
نشریات معتبر علمی	۳۱۲
پایگاه‌های الکترونیکی علمی (سایت‌های علمی)	۳۱۲
واژه‌نامه	۳۱۵
نمایه	۳۲۳

پیشگفتار

در کشور عزیزمان ایران، بیشتر پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه زن و ادبیات در ساخه‌های جایگاه و نقش زن در داستان‌ها، رمان‌ها و دیگر موضوعات ادبی است و جز تعداد اندکی، کمتر به بررسی تأثیر زن و نقش و جایگاه او در حوزه شعر ایران و نگاه به زن در افکار شاعران ایرانی پرداخته شده است.

کتابی که پیش روی شما خواننده گرامی قرار گرفته است، حاصل یک کار پژوهشی است که برای نخستین بار توسط نگارندگان در مرکز مطالعات و تحقیقات زنان دانشگاه تهران در سال ۱۳۸۸ انجام شده است. در این پژوهش قرار بود به بررسی جایگاه زن در تمام غزلیات عرفانی حافظ پرداخته شود، یا به بیان دیگر قرار بود همه ذرات غزلیات حافظ شیرازی با این دیدگاه بررسی و تحلیل شود که متأسفانه به دلیل کمبود زمان، این کار انجام نشد و به بررسی ۱۰۰ غزل اولیه دیوان حافظ بسنده شد. البته بررسی بقیه غزلیات به امید خداوند متعال در حال انجام است و امیدوارم در آینده نزدیک، نتیجه ادامه پژوهش‌هایم و همین‌طور بررسی جایگاه زن در اندیشه شاعران عارف دیگر فارسی‌زبان را چاپ کنیم و در اختیار علاقه‌مندان و خوانندگان گرامی به‌ویژه اساتید، دانشجویان و فعالان و مشتاقان حوزه مطالعات زنان قرار دهیم.

در اینجا وظیفه خود می‌دانم از راهنمایی‌های بی‌درج دکتر ابراهیم فیاض و حمایت‌های ارزشمند دکتر حسین کچوئیان و بیاس اندیشه که تقدیر دکتر غلامرضا جمشیدیها در حوزه تفکر اسلامی از اساتید دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران و همچنین از اساتید بزرگوار دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دکتر عزت ملّا ابراهیمی و دکتر روح‌الله هادی به دلیل الطاف و زحمات بی‌مانند و درخور تقدیرشان و از دکتر سعید اسلامی و خانم شیوا شکاری به سبب همکاری‌های علمی و کمک‌های صمیمانه‌شان در چاپ این کتاب و از تمامی کارکنان انتشارات جامعه‌شناسان کمال تشکر، قدردانی و سپاس را داشته باشم.

در پایان خاطرنشان می‌شوم که این اثر پیر است از عیب و نقص و کاستی و از حضور همه اساتید و دانشجویان حوزه‌های حافظ‌پژوهی، زبان و ادبیات فارسی، عرفان و مطالعات زنان و از همه خوانندگان گرامی و ارجمند عذرخواهی می‌کنم.

با تقدیم احترام

الیه علیخانی

۱۳۹۴

www.ketab.ir

بی شک، حافظ شاخص ترین و پر رمز و رازترین شاعر زبان فارسی در همه روزگاران این مرز و بوم است (کاسب، ۱۳۸۳، ص: ۵).

شمس الدین محمد علاوه بر فراگیری علوم قرآنی و دیگر علوم از جمله علوم ادبی و موسیقی به حفظ قرآن پرداخت و در آن حال شعر نیز می سرود. او علاوه بر فراگیری دانش های زمان خود، مراحل سیر و سلوک را هم طی کرد. به عرفان رسید (سجادی، ۱۳۸۰: ۱۹۰-۱۹۱).

خدا از دیدگاه حافظ یک خدای عرفانی است یعنی یک خدای مهربان و رحمان و رحیم^۱. وقتی به سوی او می روی، به صرف رفتن به سویش مقبول و پذیرفته می شوی.

خداوند از منظر عرفان زبست^۲ همچنین خالق است و آفریننده و این خداوند خالق و آفریننده، تمامی جهان را از دو جنس نر و ماده یا مذکر و مؤنث پدید آورده است^۳ و خداوند نیک و متعال همواره انسان ها را به سوی صفات نیک و پسندیده ای که در سواد وجود دارد و او در زمان خلقت انسان ها به آن ها عطا فرموده است، فرامی خواند.

خداوند متعال برخی از صفات نیک و پسندیده و حتمی خود را در وجود زن بیش از مرد نهاده است، بنا بر صلاح و مصلحت خویش و نیز قدرت خلق و زایش و خلقت را نیز به زن عطا فرموده است. بر نیز پروردگار متعال زن و مرد را به ازدواج امر فرمود، برای اینکه در کنار یکدیگر به آرامش برسند.

در عرفان، رابطه انسان با خدای خود را مدنظر داریم و در خانواده، رابطه زن و مرد (زن و شوهر) را شاهد هستیم.

۱. «الرحمن الرحیم» قرآن کریم، سوره فاتحه (حمد)، آیه ۳

۲. «الذی خلقکم من نفس واحد و خلق منها زوجها و بثّ منهما رجالاً کثیراً و نساءً...» قرآن کریم، سوره نساء، آیه ۱

در واقع رابطه‌ی انسان با خدا را به گونه‌ای می‌توان با رابطه‌ی زن و شوهر مقایسه کرد و سنجید و در دیوان حافظ نیز چنین رابطه‌ای مشاهده می‌شود، یعنی رابطه‌ی عاشقانه‌ای که در شعر او وجود دارد و ما را به رابطه‌ی عارفانه‌ی او با خدای خود می‌رساند.

رقیب انسان در رابطه‌اش با خدا، شهوات نفسانی اوست و حال در رابطه زن و مرد (زن و شوهر) اگر مرد فقط به زن نگاه جنسی^۱ داشته باشد، زن را آزرده و ناراحت می‌کند.

در شعر حافظ نیز چنین می‌توان یافت که او یک رابطه‌ی عاشقانه-عارفانه را ترسیم می‌کند و وقتی این عشق معنوی وارد جامعه و به تبع آن وارد نهاد خانواده می‌شود، یعنی جایی که باید مامن و مکان عشق باشد، فضای خانوادگی‌ای مملو از عشق و عاطفه شکل می‌گیرد.

در این پژوهش با طرح مسئله‌ی یادشده، سعی شد جایگاه زن در افکار حافظ به واسطه‌ی غزلیات عرفانه‌ی او بررسی و واکاوی شود.

از آنجا که حافظ شاعری است عارف، تلاش شد تا شرح عرفانی غزلیات او بررسی شود و چون هدف بررسی جایگاه زن را شععار او بود، وقتی مضامینی همچون «زلف، گیسو، رخ، لب، کرشمه، عشق، یار، دلبر و...» که از نظر ظاهری حمل بر زن می‌شود در ابیات غزلی یافت می‌شود، آن ابیات از نظر عرفانی بررسی می‌شد. همان‌طور که در پیشگفتار گفته شد، ابیدان کار تمام همت و تلاش بر این بود تا تمام ۵۰۰ غزل دیوان حافظ (نسخه‌ی نسخه‌ی محمد قزوینی و استاد قاسم غنی) واکاوی شود، بنابراین، از غزل اول دیوان شروع به کار شد، اما متأسفانه به دلیل کمبود وقت، به ناچار فقط ۱۰۰ غزل اول بررسی شد.

از این ۱۰۰ غزل بررسی شده در ۷۰ غزل، ابیاتی وجود داشت که الفاظی در آن‌ها بود که می‌شد آن‌ها را اشاره‌ای به زن دانست که ۱ غزل تمام ابیات آن و ۱ غزل هم تمام ابیانش به جز یک بیت بدین صورت بود.

در ۳۰ غزل هم یا لفظی که حمل بر زن باشد یافت نشد و یا اینکه در خود غزل شاهد مثال‌هایی وجود داشت که کاملاً مشخص می‌کرد مدح شخص خاصی و یا وصف یک مذکر است.

وقتی شرح عرفانی هر کدام از این الفاظ را نیز بررسی کردیم، دریافتیم که معنا و مفهوم عمیق و حیرت‌آوری در پشت این الفاظ نهفته است تا جایی که در یک لحظه به ذهن خطور می‌کرد که چرا حافظ این معانی عمیق و دلنشین عرفانی را در پشت الفاظی پنهان کرده است که هر خواننده‌ای که غزلیات او را می‌خواند، بی‌درنگ ذهنش به دنبال این سؤال می‌گردد که معشوقه حافظ چه کسی بوده است؟! و در واقع حافظ عاشق کدام زن بوده است که چنان عاشقانه او را ستایش کرده و در هجر و دوری او این چنین سوخته و بداند، شده است؟!!

این سؤالات را وقتی با خود مطرح می‌کنی و هنگامی که به دنبال پاسخ آن‌ها می‌گردی و شرح عارفانه‌ای که در واژه‌ها پیش رویت می‌بینی همه و همه حکایت از چه دارند؟ جز اینکه حافظ عارف، ار که لسان‌الغیب است و حافظ قرآن و دیوانش در خانه‌هایمان در سر ایران است و دیگر کتاب‌های مقدس و مطهر دینیمان، مدح و ستایش و توصیف پروردگار و شرح عشق الهی در دل و در تمنای وصال او و دیگر معانی و مفاهیم عرفانی را در پشت الفاظی آورده که با نگاه اول می‌توان آن الفاظ را اشاره‌ای به زن و معشوقه‌ای زمینی دانست.

اینکه بزرگ‌مرد تاریخ ادب و عرفان ایران در توصیف خدا از واژه‌های زنانه بهره جسته است، نکته‌ای غیر از ارزش و منزلت و شأن والاّیی که خداوند متعال به زن عطا فرموده است را نمی‌رساند زیرا اگر حافظ هم مانند بسیاری از شعرای دیگر، دیدی منفی و گاه منزجرانه به زن داشت، که البته دید منفی آنان هم ممکن است انعکاس باورهای اجتماعی باشد، هرگز نمی‌توانست واژه‌های زنانه به کار ببرد.

می‌دانیم که ریشه بسیاری از مشکلات زنان در سطح جامعه، ریشه در افکار، اعتقادات، باورها و به‌طور کلی فرهنگ افراد جامعه (اعم از زن و مرد) دارد و حال اگر بتوان به پژوهش‌هایی فرهنگی در حوزه فرهنگ تمدن جامعه و کشورمان بپردازیم که ارزش و مقام والای زن را که خود خداوند بزرگ و حکیم به او بخشیده که تجلی آن در «مقام خلیق خالق بود» و نه مخلوق بودن صرف زن، بروز و ظهور می‌کند، و به بیان آیت‌الله جوادی آملی: «زن مظهر خالقیت خداست و در سازمان‌دهی جنین در رحم نقش دارد» و نیز این عالم ربانی فرموده‌اند: «زن، محل تکوین فرزند است و به معنی حقیقی (خداوند) نزدیک‌تر از مرد است»^۱ را نشان دهیم و یک نوع نگرش ارزش‌مدارانه و والا نسبت به زن را در فکر همه افراد جامعه (اعم از زن و مرد) رخنه‌دار صفاً خود زنان که اغلب مادرانی هستند که در حال پرورش و تربیت فرزندان خویش هستند و در واقع در حال انتقال فرهنگ‌ها و ارزش‌ها از نسلی به نسل دیگر هستند را نهادینه سازیم، بسیاری از مسائل و مشکلات زنان در جامعه (حداقل مشکلات فرهنگی زنان) از بین خواهند رفت.

اکنون جامعه ما نیازمند تبلیغات وسیع و گسترده است برای به نمایش گذاشتن ارزش و جایگاه والایی که در فرهنگ زنان ایران و اسلام به زن داده شده است و متأسفانه اگرچه سعی شده است در این زمینه کار شود، هنوز در ابتدای این راه طولانی و پرفراز و نشیب به سر می‌بریم.

ما باید به دختران و زنان خود بیاموزیم که نزد خداوند چه جایگاه رفیعی دارند که آن‌ها را مؤنث آفریده است و به زنان از نیروی آفرینندگی خویش عطا فرموده است و به قول استاد عالی‌قدر سرکار خانم «آنه ماری شیمل» بانوی خاورشناسی و اسلام‌پژوهی: «زنان را نباید از آفریدگان

۱. زن در آئینه جلال و جمال، آیت‌الله جوادی آملی، ص: ۱۹۴

۲. همان، ص: ۱۹۷-۱۹۶

دانست بلکه باید آنان را از پروردگاران به شمار آورد، زیرا همین نیروی آفرینندگی نهفته در زن است که وی را در تمامی روندهای تداوم جریان زندگی دارنده نقش‌های تعیین‌کننده کرده است. سهم زنان، چه فعالانه و چه کنش‌پذیرانه در هنر، ادبیات، دین، عرفان و خلاصه در کلیه ابعاد تمدن و فرهنگ انسانی، بیشتر آفرینندگی است. زن طعم زندگی، شعر خدا و جوهر سرزنده طبیعت است.^۱ (شیمل، فوریه ۲۰۰۳، به نقل از ویسره‌نامه سمینار بین‌المللی زن در ادوار مختلف تاریخ ایران، تیرماه ۱۳۸۲).

به امید روزی که دریابیم که هدف خلقت خداوند از آفرینش همه انسان‌ها چه زن و چه مرد، رسیدن به منتهی درجه کمال انسانیت است و به امید روزی که همه ما زنی که خودمان این را باور نداریم، به این یقین برسیم. «إن شاء الله تعالی»

۱. پیام اندیشمند بزرگ خاورشناسی و اسلام‌پژوهی، آنه ماری شیمل، به سمینار بین‌المللی زن در ادوار مختلف تاریخ ایران، زمستان ۱۳۸۱، شهر شیراز.